

**ТВЕРДИНЯ УКРАЇНСТВА НА ПОЧАЇВСЬКІЙ ГОРІ
ВЧОРА, СЬОГОДНІ, ЗАВТРА:
ОБСТАВИНИ НАПИСАННЯ ІВАНОМ ОГІЄНКОМ
(МИТРОПОЛИТОМ ІЛАРІОНОМ)
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО ПОЧАЇВСЬКУ ЛАВРУ,
ЗМІСТОВІ ДОМІНАНТИ ТА ДОЛЯ РУКОПISY**

**FORTRESS OF UKRAINE ON POCHAIVSKY MOUNTAIN
YESTERDAY, TODAY, TOMORROW:
CIRCUMSTANCES OF IVAN OHIENKO
(METROPOLITAN HILARION)
WRITING A STUDY ABOUT THE HOLY POCHAIV LAVRA,
CONTENT DOMINANTS AND THE FATE
OF THE MANUSCRIPTY**

**Постановка проблеми
та її актуальність**

У вересні 2023 р. виповнилося 90 років із часу антиросійської маніфестації в Почаєві, яка проходила під гаслом «Почаївська лавра мусить бути українською!». В акції взяло участь понад 20 тис. українців. Ця знакова подія національної історії була і все ще залишається маловідомою для сучасників. Однак вага і значення її актуалізувалося нині, у час повномасштабної війни росії проти України.

Через посилення в суспільно-му житті нашої держави процесів дерусифікації та відмосковлення зростає інтерес і дослідників, і пе-

Простежено мотиви створення І. Огієнком його вершинного твору та шлях рукопису від задуму до втілення на тлі історичної епохи. З'ясовано змістові домінанти дослідження в контексті сенсу існування та ідеології Почаївської обителі більш ніж за сім віків. Окреслено генезу, наслідки та уроки русифікації Почаївської лаври в новітні часи. Наголошено на значенні монастиря для новочасного українського відродження.

Ключові слова: Почаївська лавра, православна святиня, ідеологія Почаївської обителі, русифікація лаври, спалення книг, українське православ'я.

* Доктор філологічних наук, професор, професор кафедри журналістики Київського національного університету культури і мистецтв.

** Doktor of Philology, Professor, Professor Kyiv National University of Cultural and Art.

ресічних громадян до історії національних святинь, однією з яких є Почаївська лавра. Упродовж більш як 700 років історії цієї обителі за її українське осердя точилася запекла боротьба, яка особливо загострилася в останній час. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що в новітню добу української державності, не без потурання центральної і місцевої влади, русифікація давньої «фортеці православ'я» на Волині невинно посилювалася. Тому гасло згаданої маніфестації знову вимагає свого безумовного втілення.

Стан розроблення проблеми.

Про Почаївську лавру, як і про історію Почаївської друкарні, написано багато праць — переважно російською і польською мовами, і помітно менше — українською. У цьому контексті маємо зважати на політичну й кон'юнктуру специфіку змістових акцентів таких видань. Ще одним застереженням має слугувати той факт, що ґрунтовних самостійних праць, які базуються на джерельних матеріалах, не так багато. Причина — систематичне нищення документів протиборчими сторонами, які періодично то завойовували цю святиню, то втрачали право бути тут господарями.

До найоб'єктивніших належить видане в Почаївській друкарні 1878 р. «Сказаніе о Почаевской лавре» архимандрита. Амвросія Лотоцького, тодішнього намісника лаври. Книга цінна передусім тим, що створена на основі історичних документів, які віддавна зберігали-

The article traces the author's motivation for creating his masterpiece and the fate of the manuscript from its conception to its implementation against the background of the historical era. The main substantive dominants of the research in the context of the meaning of existence and ideology of the Pochaiv monastery for more than seven centuries are revealed. The genesis, consequences and lessons of the Russification of the Pochaiv Lavra in modern times are outlined. The significance of this monastery for the modern Ukrainian revival is emphasized.

No other work of Metropolitan Hilarion (Ivan Ohienko) has had such a dramatic publishing fate, which befell the «Holy Pochaiv Lavra». After it was published in Canada in the early 60s of the last century, several copies illegally entered the Soviet territory, it, among other works of this author, published both in Ukraine and abroad, was for a long time in the most remote hiding places of so-called special funds. Only one or two copies of all printed works were sent to these peculiar book concentration camps for control (others were destroyed). According to the leaders of the Soviet empire at the time, such books carried the danger of communist ideology in the vast expanses of the former USSR. This publication was not lucky even in the independent Ukrainian years. Dozens of its copies, sent by Canadian Ukrainians to their relatives in the Ternopil region, were burned on the territory of that Lavra by Moscow priests, in whose hands this Ukrainian shrine is still.

ся на ту пору в тамтешньому архіві [Амвросій, арх., 1878]. Особливість цього видання полягає в тому, що автор докладно цитує більшість актів, які стосувалися часів заснування та подальших етапів її розбудови та діяльності.

Keywords: *Pochaiv Lavra, Orthodox shrine, ideology of the Pochaiv Monastery, Russification of the Lavra, book burning, Ukrainian Orthodoxy*

Український погляд на цей осередок запропонував наприкінці 1930-х років у своїй розвідці С. Антонович [Антонович, 1938]. Однак без перебільшення можна ствердити, що народжена за драматичних обставин і видана далеко на чужині фундаментальна праця Івана Огієнка (митрополита Іларіона) «Фортеця православ'я на Волині Свята Почаївська лавра» і донині залишається неперевершеною в історіографії цієї проблеми. Саме аналізу цієї праці в контексті новочасних історичних викликів, що стоять перед Україною та українцями, присвячено цю розвідку.

Мабуть, жодна інша праця І. Огієнка не зазнала такої драматичної видавничої долі, яка судилася «Святій Почаївській лаврі». Після виходу у світ у Канаді на початку 1960-х років, потрапивши нелегально в кількох примірниках на радянську територію, вона серед інших праць цього автора, виданих як в Україні, так і поза її межами, тривалий час перебувала у найвіддаленіших сховах т. зв. спецфондів. У ці своєрідні концентраційні книжкові загати беззастережно запроторювалося лише по 1–2 примірники (інші знищувалися) всі друковані твори, зміст яких, на думку тодішніх керманічів радянської імперії, таїв у собі особливу небезпеку для безроздільного панування комуністичної ідеології на величезних просторах СРСР.

Не повезло цьому виданню і в незалежній Україні. Десятки її примірників, надіслані канадськими українцями до своїх родичів на Тернопілля, були по-інквізиторському спалені московськими попами саме на території тієї лаври, чесному й правдивому опису історії якої вони були присвячені. На цей дикунський факт тодішня українська влада ніяк не зреагувала, незважаючи на офіційні звернення до неї з цього приводу представників громадськості.

Завдання статті:

1) простежити мотивацію створення І. Огієнком свого вершинного твору та долю рукопису від задуму до його втілення на тлі історичної епохи;

2) з'ясувати головні змістові домінанти дослідження в контексті ідеології Почаївської обителі більш ніж за сім століть;

3) окреслити генезу, наслідки та уроки русифікації Почаївської лаври в новітні часи та з'ясувати значення цієї обителі для новочасного українського відродження.

Виклад основного матеріалу.

Митарства на еміграції

Створення праці відбувалося за надзвичайно драматичних життєвих обставин, які склалися для автора, як і для сотень, тисяч його однодумців і соратників після поразки вивольних змагань українського народу 1917–1921 рр.

Восени 1920 р. догорала остання надія на те, що Українська Народна Республіка вистоїть у Кам'янці-Подільському, що прийде надійна і давно очікувана підмога із Заходу. Надії ті стали розвіюватися ще рік тому, коли українську столицю покинув уряд УНР, залишивши тут сам-на-сам із безліччю проблем невеликий апарат Головноуповноваженого уряду УНР на чолі з І. Огієнком. Майже рік ціною неймовірних зусиль вдавалося балансувати на межі можливого й неможливого, організовуючи роботу українських державних і громадських інституцій. Утім, щодня ставало ясно: утримати останню українську столицю на берегах Смотрича неможливо.

У ніч із 15 на 16 листопада Іван Огієнко, за наполяганням чергового старшини штабу діючої Української армії, нашвидкуруч зібравши дітей і дружину, пішки, фактично без будь-якого майна, вирушає в далеку й невідому дорогу. Що ж сталося з родиною? Дружина Домініка Данилівна була на восьмому місяці вагітності (донька Леся народиться в Тарнові 8 січня 1921 р.). Синові Анатолію виповнилося лише десять, а Юрію дев'ять років. На одному з аркушів, віднайдених автором цих рядків в архіві митрополита Іларіона у Вінніпезі, зафіксований цей відчайдушних маршрут: Чемерівці (16 листопада), Сатанів (17 листопада), Волочиськ (19 листопада), Тернопіль і Львів (без дат), Тарнів (25 листопада).

Таким чином, майже на два роки (з листопада 1920 по вересень 1922 рр.) старовинний польський Тарнів, донедавна центр воєводства, став місцем прихистку, як висловився сам учений у листі до М. Шаповала, «бездомного і бездольного голодного емігранта, професора, ректора К.-Подільського українського університету». Скільки болю, гіркоти, розчарування і туги за всім тим, що було і що вже більше ніколи не повернеться, прочитується у цих словах. Як жити далі, куди докласти свій

розум, руки, куди спрямувати свою ще молодечу енергію, набутий роками напруженої праці науковий і творчий потенціал, як прогудувати немало вже сім'ю? Ці питання ятрили душу, тиснули на серце. Відповіді на них професор Огієнко, як і тисячі українських патріотів-вигнанців, що опинилися після поразки Української революції за західними кордонами радянської України, довго не знаходив.

Про початковий період емігрантського життя Івана Огієнка (1920–1925 рр.), що проходив переважно на етнічних українських землях (після майже дворічного перебування в Тарнові він перебирається до Винник і Львова), у наявних у незначній кількості наукових публікаціях про вченого практично нічого не сказано. Але безцінний фактологічний матеріал міститься в ніде ще не опублікованих листах, що їх І. Огієнко надсилав у той період своїм побратимам за духом і долею. З таких листів, які авторові цих рядків пощастило розшукати у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (особисті фонди Барвінських, Ю. Пеленського, В. Антонича, В. Гнатюка, В. Щурата, М. Возняка, М. Шаповала та ін.) та в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління у Києві, можна до певної міри правдиво уявити, який вал нових життєвих випробувань довелося перебороти, перестраждати цій людині. Вчитаймося в фрагменти з кількох листів.

До В. Гнатюка у Львів:

«Іграшками української долі я опинився як втікач з України в м. Тарнові. З Кам'янця нічого абсолютно не взяв, тому опинився в Тарнові як Робінзон на острові... Приїхати працювати до Львова я не в силі: на руках маю хвору жінку і троє дрібних дітей, тому коштів хватає на те, аби не померти з голоду...» [Львівська національна... Ф. 408. Од. зб. 16. Арк. 1].

До М. Шаповала в Прагу:

«Гіркою працею я здобуваю собі шматок черствого хліба, щоб прогудувати родину з 5 душ та ще щось і видати... Пережив я зиму в вогкім помешканні, напівголодний, а дітей двох віддав на ласку людей, які зробили те, що молодший син захворів на сухоти... Шукав собі постійної праці весь час, але нічого не знайшов...» [Центральний державний архів... Ф. 3563. Од. зб. 188. Арк. 40, 41.]

У цих листах найбільше вражає те, що їх автор, щиро зізнаючись у своїх поневіряннях, неприховано змальовуючи свій до

убогості скромний побут, ніде жодним словом не обмовився проханням матеріальної допомоги собі. У першому цитованому листі він просить секретаря Наукового товариства імені Шевченка у Львові В. Гнатюка допомогти «в моїм духовнім голоді» — вислати його ж власну книжку, подаровану колись адресатові, «Курс українського язика», яку збирався перекладати українською мовою, з обіцянкою опісля повернути. А у зверненні до М. Шаповала, тодішнього голови Українського громадського комітету Чехословаччини, з гіркотою розмірковує про байдужість тих, хто нібито піклується про «збереження і використання українських культурних сил».

По прибутті до Тарнова І. Огієнко облаштовується з сім'єю в дешевому двокімнатному номері готелю «Брістоль», де мешкали й інші високі посадовці еміграційного українського уряду. Згодом через погіршення матеріальних умов довелося переїздити з сім'єю до поселення Поворозник неподалік Криниці і звідти щодня доїжджати до Тарнова на роботу в міністерство ісповідань [Архів... у Вінніпезі... «Моє життя»].

З появою І. Огієнка робота цього міністерства значно пожвавилася. Достовірну картину того, чим займалася інституція на початковому етапі еміграції українського уряду, чим найбільше опікувався сам міністр може дати перелік змісту однієї з багатьох папок унікальних документів з назвою «Діяльність Міністерства ісповідань Української Народної Республіки за квітень 1921 року», що зберігаються в архіві митрополита Іларіона у Вінніпезі. Зауважмо, це він робив це за умов, коли після поразки Української революції практично чи не до кожної країни Східної та Центральної Європи щодня прибувало все більше й більше політичних емігрантів з України:

- піклування про задоволення потреб військового духовенства і військових церков;
- висвячення антиминосів та нових священників;
- з'їзд військових священників;
- церковна праця по таборах;
- допомога бідним дітям українських біженців; інформація про церковне життя в Україні та за кордоном;
- зносини з Вселенським патріархом;
- видавнича діяльність.

У травні 1921 р. сталися певні непорозуміння між головою Ради міністрів УНР та міністром ісповідань І. Огієнком, що спонукало останнього заявити про свій намір піти у відставку. За наполяганням Голови директорії С. Петлюри, він ще певний

час продовжував виконувати свою нелегку місію на чолі міністерства ісповідань.

На початок осені 1922 р. І. Огієнко приймає остаточне рішення вийти з екзильного уряду УНР і покинути Тарнів. На противагу своїм колегам, які мали намір їхати далі на Захід, у нього визрів дещо несподіваний і надто ризиковий намір: повернутися до Києва, взявши з собою дітей і дружину. Яка причина такого рішення? Чому І. Огієнко не виїхав з екзильним урядом із Тарнова далі на Захід, а хотів повернутися ближче до кордонів України?

На це, здається, було дві причини.

Перша. Позиція Івана Огієнка як міністра чим далі розходила з позицією Ради міністрів екзильного уряду УНР. Такі розбіжності намітилися ще наприкінці 1919 р., коли Директорія, щоб врятувати Українську республіку, мала намір поступитися Галичиною. З такою позицією уряду УНР рішуче не погодився І. Огієнко; свої аргументи він пізніше засвідчив у монографії «Рятування України» [Огієнко І. Рятування України, с. 68].

Друга. Учений і державний діяч не уявляв своєї подальшої наукової праці (а це передусім широкий українознавчий пласт) у відірваності від архівів та бібліотек, що залишилися на українських теренах. Пізніші неодноразові звернення до тодішнього вченого секретаря радянської Академії наук, свого колишнього побратима А. Кримського (про що йтиметься нижче), документально підтверджують цей намір.

Звідси й пояснення тих періодичних непорозумінь, що виникали між міністром ісповідань І. Огієнком і кабінетом міністрів у Тарнові. Не допомогли їй листи С. Петлюри щодо примирення позицій обох сторін заради спільної справи. Тому коли закінчувався перший етап діяльності уряду УНР у Тарнові, І. Огієнко вирішує остаточно припинити роботу в цьому уряді, відійти від політичної діяльності і зайнятися наукою, просвітництвом [Савчук, Мулик-Луцик, . с. 460].

Такий крок дорого обійдеться І. Огієнкові в подальшому. Майже всі організації та установи, пізніше засновані екзильним урядом УНР у Польщі, не просто неприхильно ставитимуться до його українізаційної діяльності в Польщі, а й часом стоятимуть на перешкоді їй. Ось конкретний приклад. На кошти польського уряду майже десять років (з 1930 р. до початку Другої світової війни) утримувався Український науковий інститут у Варшаві під керівництвом директора О. Лотоцького та секретаря С. Смаль-Стоцького. З грифом цієї інституції вийшло

друком десятки томів праць українських авторів. Але жодного твору професора І. Огієнка на ці кошти не було видано, незважаючи на те, що саме на варшавський період його життя й діяльності припадає чи не найрезультативніший і найбільший його науковий «ужинок».

Спроби повернення в Україну

22 вересня 1922 року Огієнко назавжди полишає першу закордонну столицю УНР — польський Тарнів і переїздить із сім'єю ближче до Львова, у містечко Винники. Там за сприяння свого приятеля В. Калиновича знімає помешкання в господаря Михайла Маркевича [Архів... у Вінніпезі. Коробка 17]. Мав намір найближчим часом перебратися до Львова, влаштуватися там на улюблену для душі й серця викладацьку та наукову роботу.

У надзвичайно скрутну хвилину на допомогу приходить митрополит Андрій Шептицький. За сприяння цього авторитетного в Галичині релігійного діяча сини І. Огієнка Анатолій та Юрій були прилаштовані в митрополичій бурсі, а сам донедавна безробітний професор одержав незабаром (з початку листопада 1922 р.) першу платну роботу у Львові — вчителя української мови й літератури в Українській учительській гімназії [Державний історичний... у Львові. Ф. 309. Оп. 1. Од. зб. 389. Арк. 1]. Дружина з маленькою Лесею ще залишалася у Винниках.

На жаль, тішитися хоч і незначним, але сталим заробітком довелося недовго. Через вісім місяців, із завершенням навчального року контракт із професором І. Огієнком керівництво гімназії не продовжило. Про причини втрати роботи довідуємося з листа ученого до О. Барвінського: «Чогось раптом звільнено мене з Семинара, і я лишився без заробітку серед такої дорожнечі... Пішов я тоді до кураторії: чого така неласка на мене і довідався там, що звільнено мене по листу Воевідства...» [Лист... від 12 серпня 1923 року. Ф. 11. Од. зб. 2046. Арк. 10]. З листа далі випливає, що до освітнього відомства звернулися впливові москвофіли з пропозицією звільнити професора з гімназії за ревне викладання української мови та проповідування національної ідеї.

Знову почалися матеріальні проблеми. Завдяки підтримці небайдужих галичан (а їх немало виявилось в середовищі української інтелігенції: І. Свенціцький, В. Барвінський, В. Гнатюк, М. Возняк, І. Крип'якевич, В. Щурат, К. Студинський, О. Маковей та ін.) вдалося вивезти хвору дружину й дітей на літнє оздоровлення в Карпати. Мандрівки околицями Космача, Коломиї, Косова змогли бодай на певний час вивести із стану при-

гніченості й безнадії. 22 квітня 1924 р. сім'я Огієнків покидає Винники [Архів...у Вінніпезі. Коробка 17] й перебирається до Львова. Місцем прихистку стала одна з квартир у будинку по вулиці Ходорівській, 15, винайняти яку вдалося знову ж не без допомоги митрополита А. Шептицького.

Пошуки постійної роботи не увінчалися успіхом. Перебиваючись тимчасовими підробітками, учений знаходить розраду в науковій праці — цілі дні проводить в архівах. Саме багатющі львівські рукописні й книжкові сховища дають йому наснагу для початку реалізації великого задуму — написання кількатомного дослідження з історії українського друкарства. Поза всім цим не давали спокою сумні й безрезультатні роздумування: про триумф і трагедію української революції, про причини поразки визвольних змагань українців, про нереалізовану мрію відновлення Української Церкви.

Під час перебування у Львові Огієнко задумується над можливістю повернення в Україну, яка з кожним місяцем після завершення громадянської війни все більше ставала радянською. 8 січня 1926 р. після довгих і тяжких вагань учений відважується написати листа до тодішнього секретаря Академії наук радянської України А. Кримського. Варто процитувати уривок із цього листа, аби читач міг відчути біль душі подвижника науки, трагедію українського вченого, який за велінням обставин опинився у вигнанні, і бодай приблизно уявити той величезний пласт Огієнкової праці, призначений Україні та значною мірою втрачений Україною в горнилі безглузких громадянських битв і пожеж:

«Листом цим я звертаюся до вас як до секретаря Академії з уклінним проханням взяти в свою опіку все моє наукове майно, яке я полишив у Кам'янці. Починаючи з 1919 р. я збирав матеріал для історії української мови та наголосу, назбирав їх прямо цілі стоси — і все це в Кам'янці лишилося. Це великої ціни матеріал. Крім цього, я переніс на карточки всі твори Шевченка та Котляревського, бо задумав дати розвідки про мову цих письменників. І все це в Кам'янці... Чи вже як воно має там загинути? Далі, в Кам'янці полишив я багато закінчених та незакінчених своїх праць рукописних... (Іде детальний перелік цих рукописів. З-поміж інших — підготовлені до друку монографії «Ключ Розуміння Іоанікія Галятовського, українського проповідника XVII віку» (20 друкованих

аркушів), «Небо Новое» Іоанікія Галятовського (15 аркушів), «Брусилівське церковне цехове братство» (4 аркуші) — М. Т.).

Листом цим найсердечніше прошу Вас заопікуватися цим науковим майном моїм і не дати йому загинути. Це ж великий та цінний матеріал, який я збирав більше 10 років. Невже йому пропадати? Не знаю, як то зробити, щоб цей матеріал зберігався при Академії — про це на місці Вам краще знати. Я хочу мати свій матеріал, бо я ще чуюся на силах викінчити його.

...Звертаюся до Вас, як син до коханого батька, — прошу поради та допомоги. Звичайно, якби визнали, що не настав час для того, про що прошу, то не треба й зачинати цього, щоб не наразити моїх рукописів на небезпеку» [Національна бібліотека... Ф. 1. Од. зб. 23927. Арк. 6-12].

Поради й допомоги І. Огієнко потребував не лише в цьому. У першому листі до А. Кримського він виклав розгорнуту програму своїх наукових досліджень у галузі історії й теорії української мови, історії українського друкарства, українського правопису. Програма ця й сьогодні видається гідною подиву й захоплення. Адже за обсягом, широтою проблематики її міг виконати за кілька років хіба що цілий науковий інститут. А тут — одна людина, та ще й у таких непевних життєвих умовах. Дуже сподівався автор листа, що така програма може зацікавити нову Українську академію. Водночас радився зі своїм колишнім учителем і колегою, чи варто приймати запрошення Варшавського університету читати там курс лекцій із церковнослов'янської мови на богословському (православному) факультеті, «чи не зашкодить це мені в очах київської професури?». Він сподівався і дуже хотів повернутися в Україну, покладаючи надію, що саме там його праця потрібна буде народові.

І. Огієнко звертався також до найвищої інституції офіційної української науки після того ще двічі — у січні й квітні 1927 р. Але відповідь із Києва так і не надійшла. Та й не могла надійти. Агатангел Кримський мовчав не випадково. Уже тоді, з середини 1920-х років, в Україні все сильніше розкручувався маховик сталінських репресій. Уже тоді активізувалася кампанія шельмування помітної постаті в українській науці та в громадсько-політичній думці — віце-президента Всеукраїнської академії наук (ВУАН) академіка Сергія Єфремова. Уже тоді в ка-

бінетах ДПУ поспіхом, дико й цинічно фабрикувалася справа «Спілки Визволення України», де Сергію Єфремову авторами 250-ти слідчих томів була відведена роль керівника СВУ. Ось витяг з одного з документів справи — інформаційного листа за підписом начальника ДПУ УРСР І. Балицького, розісланого «для орієнтації» в усі урядові установи:

«За задалегідь обдуманим планом колишній віце-президент Української Академії наук академік С. О. Єфремов — голова контрреволюційної організації “Спілка визволення України”, користуючись своїм високим становищем в Академії, запросив з-за кордону колишнього міністра УНР А. В. Ніковського. Останній, маскуючись роботою в УАН, як її співробітник, виконував обов’язки емісара петлюрівського уряду» [цит. за: Балаболюченко А. СВУ: суд над переконаннями. Вітчизна. 1989. № 11. С. 160].

Свого першого листа до А. Кримського Іван Огієнко закінчив проханням: «Цього листа прошу дати прочитати академіку С. Єфремову». Він не знав і не міг знати, пишучи цю фразу як ще один «емісар петлюрівського уряду», яка біда нависла над його побратимом. Тим більше не міг навіть здогадуватися, що у сфабрикованій «справі СВУ» знайшлося місце й для аналізу його «антирадянської» діяльності в період ректорства в Кам’янець-Подільському державному українському університеті. Ідеться про «Доповідну записку голові ДПУ УРСР В. Балицькому “Про підсумки роботи по викриттю українського контрреволюційного підпілля по Україні і у зв’язку із справою “СВУ”», датовану 1 грудня 1929 р. Оскільки цей цинічний, повністю сфальсифікований документ, як і вся справу СВУ, тривалий час перебував у спецфондах органів КДБ, варто подати його повністю (в перекладі українською мовою) у тій частині, яка стосується І. Огієнка:

«За показанням члена “СВУ” Єфремова в Кам’янець-Подільському існувала філія “СВУ”... В м. Кам’янець-Подільську в 1918–19 р. **весь активний контрреволюційний елемент групувався довкола Кам’янецького Українського Університету, ректором в якому був Огієнко** (виділення наші. — М. Т.). В Кам’янці на початку 1919 р. було організовано Чеховським і Липківським “Кирило-Мефодіївське братство”. “Братство” виховувало своїх слухачів у національному дусі, готувало з них антирадянських

діячів і користувалося підтримкою з боку професури університету... Оргвідділом ДПУ арештована група автокефальних попів кількістю 9 чоловік, очолювана автокефальним архієпископом Пивоваровим. Учасники групи, колишні члени "Кирило-Мефодіївського братства", ще в 1925 р. намагалися створити так звану "бойову базу" для антирадянської обробки селянства, організовували селами церковні хори...» [Архів СБУ у Києві. Ф. II. Спр. 67098. Т. 238. Арк. 1–64].

Неважко здогадатися, що чекало на Огієнка, якби він повернувся, як і десятки учених, письменників, хто повірив у «щирість» обіцянок тодішніх керівників більшовицької України створити належні умови праці для колишніх «прозрілих» емігрантів, на Батьківщину, без якої учений не уявляв своєї подальшої життєвої дороги. Тоді, в 1925-му, Іван Огієнко ще не знав, не осягав розумом, що дорога на Батьківщину йому буде закритою. Назавжди...

Шлях на Почаїв указаний із Неба?

Період життя у Львові із серпня 1923 р. по липень 1924-го був чи не найдраматичнішим. Фактично рік без сталого заробітку. Після раптового звільнення за доносом москвофілів із посади викладача української мови з учительської гімназії знайти постійну роботу у Львові не вдавалося. У час безнастанних пошуків на болючі питання *за що? чому? як далі жити?* у нього раптом з'являється сильна потреба здійснити прощу до... Почаєва.

Про те святе магнетичне місце на Святій Почаївській горі він не раз думав і в Києві, і в Кам'янці, і в Тарнові, і у Львові. Це місце постійно вабило своєю величністю, загадковістю, непізнаністю. Йому хотілося до кола своїх не лише релігійних, а й наукових інтересів залучити той ще не пізнаний багатьма феномен Святої Почаївської гори, її ролі в духовному житті українців.

До Почаєва Іван Огієнко виїхав по завершенні задушливого львівського літа 1924 р. Спершу думав побути там в усамітненні лише кілька днів. Хотілося передусім доторкнутися чолом до чудодійної стопи Божої матері, помолитися мощам преподобного Іова Почаївського, окропити стружене думками чоло святою водою, попросити заступництва й порятунку для родини, а для самого себе сили й наснаги перебороти всі ті житейські незгоди, що нелюдським тягарем звалилися раптом звідусіль.

Однак інтерес науковця переборов інтерес паломника. Уже з першого дня прибуття до Почаєва йому вдалося потрапити до

старовинного архіву, створюваного не одним поколінням кращих духовних і просвітніх провідників цієї обителі. Тут увагу небайдужого дослідника-українознавця привернула одна поважна обставина. Упродовж тривалого часу за Почаївську лавру точилася запекла боротьба між двома гілками християнства — православними й католиками. Ця боротьба часто супроводжувалася не лише взаємними звинуваченнями, а й руйнуваннями та фальшуваннями в численних текстах, які друкувалися в тамтешній друкарні. Обидві сторони поперемінно прагнули стверджувати в цих стінах свою ідеологію, свою позицію, знищуючи при тому дух попередників.

До приходу на ці землі більшовиків тут ще зберігалось немало цінного в історичному плані джерельного матеріалу. Це і «Книга позвів та документів» 1661 р., і писані давньоукраїнською, латинською, церковнослов'янською, польською мовами різноманітні відомості про життя монастиря та його населеників, і сотні створених лаврськими авторами й редакторами рукописних та друкованих книг, і десятки старих гравіювальних дощок, які засвідчували високий професіоналізм тамтешніх дереворитників, їхнє вміння вивищити художнє оформлення лаврських видань до рівня світових видавничих шедеврів. Застав дослідник у тамтешньому архіві ще й деякі грамоти польських королів, де згадується Почаївський монастир, історичні свідчення про фундаторку Анну Гойську, інших заступників православ'я.

А скільки цінного, документально підтвердженого фактажу містили великі за обсягом випуски «Матеріалів з історії Почаївської лаври», які від початку XVII ст. видавала лаврська друкарня!

Одне слово, для знавця багатьох мов, якими були написані різноманітні архівні документи, і знавця цієї проблематики (а саме таким і виявився новоприбулець до Почаєва «бездомний професор І. Огієнко») тут можна було опрацювати й систематизувати стільки матеріалу, що його вистачило б для написання не однієї книги. А коли б до цього додати ще й власноруч створений за багато років архів, полишений у Кам'янці-Подільському, результативної праці вистачило б надовго. Однак, певне, волею долі судилося Іванові Огієнкові втілювати масштабний творчо-науковий задум із написання історії Почаївської обителі за надзвичайно драматичних обставин. Розтягнутих у часі (майже 40 років) і відстані від самого об'єкту дослідження (спочатку у Варшаві, Кракові, Лозанні, Женеві, а згодом за океаном — у канадському Вінніпезі).

Колізії втілення задуму

Рясно наповнені виписками з цінних історичних документів, зробленими під час праці в почаївських архівах наприкінці літа — на початку осені 1924 р., папки І. Огієнко спочатку перевозить до Варшави, куди прибув у травні 1926 р. Щоправда, значну їх частину він встиг опрацювати ще у Львові, готуючи для філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка перший том (із задуманих шести) своєї «Історії українського друкарства» (книга побачила світ у Львові заходами НТШ 1925 року — напередодні полишення ученим цього міста назавжди). Фактично цілий розділ цієї книги «Друкарство на Волині» та окремий параграф «Почаївська друкарня» написані на основі зібраних у Почаївському архіві матеріалів.

Проте друкарська тема — була лише невеликим фрагментом народженого в Почаєві великого задуму — церковно-історичної монографії про «фортецю православ'я» на Волині — святу Почаївську лавру. Важко повірити, але цей задум йому вдалося завершувати майже через чотири десятиліття, уже на канадській землі.

За щоденниковими записами, які авторові цих рядків вдалося розшукати в архіві митрополита Іларіона у Вінніпезі, можна пояснити, чому так довго зволікав митрополит із написанням цієї монографії. Цілком очевидно, що зібраних у Почаєві матеріалів не вистачало. З одного боку, папки постійно поповнювалися новими записами, здійсненими у Варшаві, Кракові, а пізніше й у Вінніпезі. З іншого — на заваді стояли складні життєвські обставини: непевний статус політичного емігранта у Польщі, затим Швейцарії, дві складні операції у Лозанні, багатомісячний пошук виїзду в якусь країну за океан. Лише з переїздом 1947 р. до Канади та поступовим ствердженням себе як духовного провідника українського православ'я на канадських теренах митрополит Іларіон знайшов час для завершення написання «Святої Почаївської лаври».

Це був кінець 1950-х років. Позаду залишилися хвилюючі урочистості з нагоди його 75-ліття, яке відзначалося 1958 р. На ювілейній академії, влаштованій на честь митрополита, із зворушливою, піднесеною промовою виступив сам ювіляр. На жаль, той виступ не був опублікований, але його зберіг для нащадків, записавши на плівку, добрий приятель митрополита о. Сергій Герус. А вже його син професор Олег Герус подарував копію плівки авторові цих рядків. Особисто зворушують у тому виступі такі слова:

«Я багато пережив гіркоти, але рідко хто переживав таке й щастя. Я ж пережив добу відродження українського народу, був свідком того... **Настане час, коли думки, що сіються тут, перекинуться туди, в Україну, і дадуть міць визволеному народові**» (виділення наше. — М. Т.). [Плівка з голосом митрополита Іларіона (Огієнка)].

Членам же делегації від Церкви, які прийшли в його помешкання привітати владика з ювілеєм і побажати ще довгих літ плідної праці в ім'я української справи і Церкви, він із добродушним усміхом сказав, що сам «не пильнував у календарі зростаючого числа своїх років, а тільки пильнував, щоб зростала праця, і працею він міряє час свого життя». То ж і це побажання він приймає тільки як побажання якомога довше служити Богові й народові своєю працею для Української Церкви в Канаді, з якою він злився в одне ціле [Делегація церкви... 1958. 1 лют.].

У ті піднесені хвилини ніхто не міг підозрювати, що, переживши нещодавно тяжкі душевні болі, пов'язані із неодноразовими спробами його дискредитації численними опонентами, на його долю випадають нові, цього разу — фізичні. Саме в цю пору, коли вимушено довелося обмежити традиційно тривалі в часі візитації по православних парафіях неосяжної Канади й виконувати лікарняні приписи в домашніх умовах, митрополит Іларіон завершує понад тридцятилітнє дослідження історії Святої Почаївської лаври.

Змістові особливості

Митрополит Іларіон поставив перед собою кілька непростих завдань:

- на конкретних архівних матеріалах з'ясувати роль та ідеологію Почаївської обителі більш ніж за сім віків;
- показати, що робив і як жив Почаївський монастир за часів панування на українських просторах різних завоювників, зокрема монголо-татар, поляків, росіян;
- простежити в дії кінцеву мету завоювників:
  - а) знищення України як окремої нації,
  - б) витравлення насиллям та обманом українського духу,
  - в) насадження чужої для українців традиції, чужої мови,
  - г) пропаганда лютої нетерпимості до всього народного, національного.

Віддавши багато часу для вивчення багатівікового життя цієї української православної обителі, яку, за одним із переказів, ствердили в серці волинського краю після зруйнування монголо-татарами Почайнинського монастиря втікачі з-над гирла Дніпра та Почайни — київські ченці, автор дослідження приходить до головного висновку: історія цього монастиря — це історія всієї України, всього українського народу.

У популярній і доступній сучасному читачеві праці автор описує маловідомі факти про заснування та подальшу розбудову цієї обителі. Тут він найперше звертає увагу на тих патріотично налаштованих маєтних краян, хто не пошкодував власних коштів, аби велич і краса зведеного руками українців храмового комплексу вражали не одне покоління прочан із близьких і далеких світів. Така велич, на думку І. Огієнка, налаштовує кожного на радість відкриття й пізнання почаївських чудес, на відчуття кожним, хто увірував, оновлювальної й очищувальної сили цих чудес.

Переповнені невідомим фактажем, що має важливе пізнавальне й виховне значення, є сторінки, присвячені добродійці Анні Гойській та її послідовникам Федору та Єві Домашевським. Перша заповіла «на віки-вічні» Почаївському монастирю все своє майно з «десятьма волоками орної землі (один волок — 20 десятин), лісом і сінокосом при монастирі, десять кіп литовських грошей щорічно та десятину усього маєткового збіжжя». Подружжя Домашевських, духівником яких був сам Йов Почаївський, побудували на території лаври за свої кошти у знаменитому візантійському стилі величний Троїцький собор та заповіли після своєї смерті 16500 злотих. Син цієї маловідомої в нашій історії родини не лише підтримав добрий жест своїх батьків, а й підсилив його. Відправляючись на війну, Василь Домашевський записує на користь монастиря 3000 злотих своїх заощаджень і просить, якщо його буде вбито в бою, поховати тут при своїх батьках.

Неймовірною є також історія духовного переродження польського графа Миколи Потоцького. Від прихильника «розпусного гулящого життя» в молодості до прийняття усвідомленого рішення про чернечий постриг на схилі літ саме в Почаївському монастирі. Ця розповідь становить ще одну драматично виписану сюжетну лінію за актуальною на тепер темою «меценати і фундатори українського православ'я». Магнат Потоцький, як відомо, увійшов в українську й польську історію тим, що віддав своє кількомільйонне багатство для зведення на святій Почаїв-

ській горі в 70-х роках XVIII ст. центрального Успенського собору та Братського корпусу, які за своїми розмірами та архітектурно-мистецьким утіленням затьмарили зведені досі культові споруди за тисячі верст довкола.

Детально описана в книзі історія оновлення й розбудови монастиря в т. зв. добу Потоцького різко контрастує з низкою інших прокоментованих автором фактів:

- багаторічна руйнівна позиція окремих світських і церковних діячів, яка призводила до поступового знищення у стінах храмів східного обряду;
- збурення життя ченців;
- втягування ченців і прочан у різноманітні акції, які за сутністю своєю були далекими від високого духовного чину святих отців.

Червоною ниткою через усю розповідь проходить ідея подвижництва скромних українських монахів — насельників цієї обителі, які, за влучним висловом автора, як ті Божі бджоли, створили багато з того, що є в духовній культурі нашого народу і чим ми можемо пишатися. Найяскравішим уособленням такого подвижництва є життя й праця преподобного Йова Почаївського. Опису високого житейського чину цього знаменитого старця — українського філософа, богослова, письменника — та обґрунтуванню значення його в історії української Православної Церкви й народу автор присвячує окремий розділ свого дослідження.

Особливий інтерес становлять оповіді про святині Почаївської лаври, що зробили її зною в усьому християнському світі, — цільбоносну стопу та чудотворну ікону Божої Матері, чудотворні моці святих. Чи не вперше в історичному контексті подано детальний опис чудес, які творилися на території Святої Почаївської лаври за всю історію її існування.

З-під пера небайдужого І. Огієнка вийшли сторінки з детальним описом зруйнованих і відновлених церков лаври, аналізом їхніх архітектурних особливостей, змістового наповнення іконостасів тощо.

Не обійшов увагою автор і багатолітню та результативну діяльність Почаївської друкарні, роль якої в історії українського друкарства зокрема і культури в цілому важко переоцінити. Чого вартує, скажімо, епізод виготовлення редакторами й друкарями набірних шрифтів, яких бракувало, із свинцевих плит. Ті плити були зняті... з кривлі Троїцького Собору. Відправивши спеціальну молитовну службу, ченці усвідомлено відважилися

на такий крок: покрили бані собору іншим, не менш надійним матеріалом, а свинцеві плити переплавили заради богоугодної справи — множення Слова Божого у своїх нових книжкових шедеврах.

Віднайдені в різноманітних архівах маловідомі історичні документи дали можливість І. Огієнкові переконливо описати дві найскладніші доби в історії Почаївської лаври — польську й російську. Відповідно, греко-католицьку (унійну) й православну. Тут важливе таке принципове застереження. Як відомо, в оцінці підпольської і підросійської доби існування Почаївського лаври українські й зарубіжні історики розходяться. Свою концепцію, аргументацію та оцінку багатьом подіям і явищам дає й І. Огієнко — досвідчений історик і водночас, на момент закінчення багаторічної праці над рукописом, митрополит українського православ'я. На нашу думку, ця оцінка місцями дещо емоційна, місцями категорична. Часом складається враження, що на позицію дослідника «тиснула» позиція духовної особи з її глибинним знанням релігійних канонів і релігійної історії. Чи не тому численні випадки грубого порушення таких канонів, аморальності й бездуховності деяких чільних представників духовенства викликають в автора-митрополита неприйняття та осуд.

Опис драматичних перипетій понад сімсотлітньої Голгофської дороги Почаївської лаври автор доводить до початку ХХ ст. Лише окремими штрихами змальовано жорстоку боротьбу за духовну українську святиню воюючих сторін у роки Першої світової війни. Найбільш руйнівними були дії російських і німецьких завоювників. Варто назвати найголовніші:

- вивезення лаврського майна на схід російськими військами у липні 1915 р.;
- депортація монахів до концентраційного табору австро-німецькими окупантами у серпні 1915 р.;
- пограбування почаївських святинь комуно-більшовицьким режимом московії 1919 р.

Радянська доба й русифікація Почаївського чернецтва, які почалися у вересні 1939 р., вже не стали предметом аналізу й опису І. Огієнка. Для цього в дослідника, що став вигнанцем із рідної землі та прізвище якого ідеологи радянського режиму внесли до списку заборонених для виживання у радянській пресі, на радіо, телебаченні та в книговидаванні, — вже не було під руками документально підтвердженого матеріалу. Хоча неважко здогадатися, якими б могли бути ці сторінки.

Видавнича доля рукопису в Канаді

Закінчивши своє дослідження наприкінці 1950-х років і відчуваючи, що сили покидають його, митрополит Іларіон спрямовує свої зусилля на пошук добродійників, які б уможливили випуск цього багатостраждального рукопису у світ.

У момент такого пошуку обставини зводять митрополита Іларіона з групою енергійних, небайдужих до долі української культури діячів, які заснували ще 1949 р. у Вінніпезі Товариство «Волинь» та Інститут дослідів Волині при ньому. Незабаром ці установи стануть навивати в усій західній діаспорі безпрецедентними організаціями всеукраїнського значення. Саме товариство «Волинь» за короткий проміжок часу зробить, бодай частково, реальною мрію митрополита Іларіона побачити низку своїх творів-страдників, що губилися нелегкими емігрантськими дорогами і знову відновлювалися в пам'яті автора, надрукованими.

Одним із статутних завдань Товариства «Волинь» було «збирання матеріалів про життя українців на Волині в період від 1917 до 1949 років під московською, польською й німецькою окупаціями» [Онуфрійчук І. Вінніпег, 1971, с. 6].

Першою помітною акцією розсіяних по всьому світу волиняків, що набула в еміграції громадського звучання, стало придбання й поміщення у всеканадській православній кафедрі Святої Тройці у Вінніпезі копії всесвітньо відомої ікони Почаївської Божої Матері.

Сталося так, що урочисте посвячення цього образу здійснив у 1956 р. митрополит Іларіон. Прагнучи надати своїм акціям загальноукраїнського звучання, волиняки вирішують започаткувати видавничу діяльність. Пропозиція о. І. Скакальського про видання фундаментального дослідження митрополита Іларіона «Фортеця православ'я а Волині Свята Почаївська лавра» була як ніколи доречною. Адже Почаїв розташований на волинській землі, а його славна лавра віддавна вважається святинею всього українського народу.

Для збирання коштів було створено видавничу комісію, яку очолив протоієрей С. Герус. Про те, як на перших порах працювала ця комісія, залишив хвилюючий спогад один з її активних членів, а згодом керівник Товариства Ілля Онуфрійчук:

«Все вищезгадане творилося майже з нічого. Ми були новими емігрантами на чужині, в наших кишенях були перші тяжко зароблені центи, які треба було видавати на папір, на пошту. А скільки треба було віддати свого вільного часу для тієї праці, то

того ніхто ніколи не порухує... В ще більш несприятливих умовах ми почали видавати книжку "Свята Почаївська лавра". Мало було тоді тих, що бажали нам допомогти у праці, але було багато таких, що стояли від цієї праці осторонь. Були й такі, що намагалися їй пошкодити. Але все це проминуло й залишилося за нами. І помимо того всього доля була ласкава до нас, а Бог допоміг нам перемогти всякі труднощі» [Онуфрійчук, с. 11–12].

1961 р. накладом цієї комісії з'являється у світ це значне за обсягом (398 сторінок), ошатне, щедро й гарно проілюстроване видання — «Свята Почаївська лавра», жанр якої, за визначенням автора, — церковно-історична монографія. Вийшла книга з авторською посвятою: «Усім волинякам, як удома, так і в розсіянні сущим». З цієї пори починається непросте побутування цього твору на всіх континентах земної кулі, де перебували в розсіянні суцці українці.

Акт спалення «Святої Почаївської лаври» в Почаєві за московським сценарієм

Перші примірники Огієнкової «Святої Почаївської лаври» потрапляють до радянської України наприкінці 1980-х років. Символічно, що до їх появи на українських теренах стає причетною колишня співробітниця митрополита Іларіона в Консисторії Української Православної Церкви в Канаді (працювала з англomовною кореспонденцією владики), відома в українській діаспорі та й в Україні громадська діячка Анна Фігус-Ралько.

1988 р. весь український світ відзначив 1000-ліття хрещення України-Руси. Суто з ідеологічних причин цю подію офіційно святкували в москві, а не в Києві, до того ж зовсім в іншому пропагандистському ключі. Під цю подію саме Анні Фігус-Ралько вдалося добитися дозволу вищого керівництва кремлівської влади на пересилання в СРСР коштом українців Канади кількох сотень примірників надрукованих там книг із теми тисячоліття християнізації Київської Русі. У цьому переліку були дві назви: Біблія в українському перекладі митрополита Іларіона та видана товариством «Волинь» його ж «Свята Почаївська лавра».

За журнальним записом самої пані Анни, до Почаєва 1989 р. було відправлено 6 примірників книги на кілька адрес, зокрема благочинному архимандриту Питириму, ієродиякону Мелетію, ієромонахові Петру, бібліотеці Почаївської лаври [Лист Анни Фігус-Ралько...].

Ця акція продовжилася вже після 1991 р., коли зникли політичні й бюрократичні перепони для цієї поважної справи. Через створений із власної ініціативи при редакції всеканадської газети «Український Голос» комітет «Допомога Україні» А. Фігус-Ралько переслала в Україну близько 100 тисяч книг на більш ніж 700 адрес [Фігус-Ралько, с. 11]. Найбільше примірників «Святої Почаївської лаври» цього разу потрапило, звичайно ж, на Тернопілля, звідки були родом батьки ініціаторки акції, — до Крем'янца й Почаєва. Люди із захопленням читали цей твір, ніби заново пізнаючи історію свого краю, своєї країни, й мимоволі «накладали» деякі сторінки цієї історії на сучасні реалії почаївської обителі. Реалії ті чим рік ставали все сумніші. В узагальненому вигляді їх зафіксувала сама Анна Фігус-Ралько, яка за весь час освітньої «опіки» Почаївської лаври тричі відвідувала її як канадська туристка. Ось що вона писала:

«Уперше я відвідала Почаїв 9 липня 1968 року. Історик Почаєва Андрій Василевич Андіюк подарував мені альбом усіх тамтешніх церков і каплиць. На той час у Лаврі панувала українська мова. Вдруге я побувала там 3 серпня 1989 року. Благочинний ігумен Пителирим хоч і розмовляв з нами, канадськими українськими, українською, до своїх підлеглих звертався російською. Коли я почала оповідати про Українську православну церкву в Канаді та про нашого митрополита Іларіона (в миру — професора Огієнка), мій співрозмовник, почувши це прізвище, відразу ж заявив, що не знає ані такої церкви, ані такого митрополита. Зараз від нього повіяло холодним вітром. По прибутті в Канаду я все ж вислала йому окремим пакетом «Святу Почаївську лавру». Третій раз — у травні 1994 — їхала до Почаєва в товаристві о. Якова з Тернополя, який добре знав життя лаври. Цього разу в Лаврі не чути було української мови. Монахи вже боялися до нас приступати. Звідусіль чомусь дихало ворожістю й неприязню до українців...» [Лист Анни Фігус-Ралько...].

Народжена в Канаді в сім'ї українських піонерів-переселенців із Тернопілля, пронісши в чужомовному оточенні любов і відданість рідному краю своїх батьків, Анна Фігус-Ралько не помилилася у свої відчуттях. Як не парадоксально це виглядає, але саме з набуттям України державної незалежності проросійські позиції насельників монастиря чомусь стали посилювати-

ся. Відповідь на таку, здавалося б, алогічну ситуацію віднаходимо в книзі сучасного дослідника Почаївської лаври священника УПЦ Московського патріархату В. Зелінського «Объятия Отча...: Очерки по истории Почаевской лавры». Прочитуємо невеликий уривок з цього дослідження в перекладі українською мовою:

«Ще в середині 80-х років у житті Почаєва відбулося зближення з іншим найбільшим центром духовного та чернечого життя стародавньої та нинішньої Русі — Троїце-Сергіївської лаврою. Чисельність почаївської братії тоді трохи поповнилася за рахунок ченців Сергіївської обителі. На той час частина почаївських ченців пішла до інших монастирів, де взяла участь у їхньому відродженні» [Св. В. Зелинский., 2000, с. 16].

Виходить, що ще з середини 1980-х років, у розпал горбачовської перебудови стурбований можливістю швидкої втрати значної частини своєї т. зв. канонічної території провід Російської православної церкви вирішує укріпити твердиню православ'я в західній частині України іноками з підмосков'я. Причин такої стурбованості московських церковників майбутнім Почаївської лаври напередодні розвалу срср було кілька:

- наростання хвилі національного пробудження в національних околицях радянської імперії;
- поширення в середовищі українських священників ідеї набуття давно очікуваної незалежності від московського синоду й створення власного патріархату;
- набуття реальних обрисів давньої мрії розкиданих світами українців про об'єднання Української автокефальної православної церкви з матірною церквою з центром у Києві.

Незважаючи на такий посилений тиск москви, ченці Свято-Почаївської лаври, переважна більшість яких була українцями, на початку 1990-х років починають відправляти богослужіння українською мовою. Ідею повернення насельників монастиря до українських витоків гаряче підтримав тоді сам намісник лаври Яків (Панчук), за що й поплатився перед москвою.

Ось як оцінює спробу Почаївської лаври повернутися після здобуття Україною незалежності до української традиції згадуваний вже історик російської церкви священник В. Зелінський:

«Упродовж кількох місяців Яків вів закулісну роботу з обробки братії, абсолютна більшість яких були

українцями (виділення моє. — М.Т.), закликав їх до націоналістичних почуттів (ми, мовляв, живемо ні в Римі, ні в Росії, співатимемо і читати українською)... Незабаром Панчук був позбавлений сану і потім потрапив під анафему. Новим намісником Лаври було обрано ієромана Федора (Гаяна) — 1992» [Св. В. Зелинский., 2000, с. 26].

Не дивно, що саме в цей період на святій Почаївській горі відбувалася подія, яка зганьбила освячені Богом найкращі традиції українського монашества, високу духовну й просвітницьку місію цього монастиря, поставила адміністративний провід цієї обителі в ряд засліплених злостивістю й нетерпимістю до іншої думки інквізиторів. Після анафеми й вигнання з монастиря патріотично налаштованого намісника ієромонаха Якова нове керівництво з особливою запопадливістю перед московою організувало наступ на все українське — мову, традиції, книги. Найперше зникають із прилавків книжкової крамниці буквально всі українськомовні богослужбові видання (що вже говорити про публікації, присвячені об'єктивному висвітленню української історії, культури того народу, серед якого монастир існує). Наступним кроком стала чистка бібліотечних фондів. Надіслані Анною Фігус-Ралько з Канади українські видання, зокрема й Огієнкова «Свята Почаївська лавра», потрапляють до розряду «еретичних» першими.

Та цього виявилось замало. Окремі ченці звертаються до віруючих почаївців приносити книги І. Огієнка про історію Почаївської лаври нібито для створюваної при монастирі «воскресной школи». Насправді ж ці книги збирали для... багаття, яке незабаром запалало одного світанку 2001 р. на святій Почаївській горі.

У тому страшному полум'ї горіла не лише «Свята Почаївська лавра» митрополита Іларіона, а й багато інших українських видань. Серед них і книга вихідця з Кременеччини С. Антоновича (Семена Антоновича Жука) «Короткий історичний нарис Почаївської Успенської лаври». Уперше ця книжка побачила світ з емблемою видавництва «Церква і нарід» у Кременці 1938 р. Згодом заходами вихідця з Почаєва Івана Дубилка у переробленому варіанті вона вийшла друком у Канаді (1986). А наприкінці 1980-х років, розмножене на ксероксі, дослідження Семена Жука жваво продавалося навіть у книгарні Почаївського монастиря.

Відомий на Галичині активіст-просвітянин С. Антонович-Жук зацікавився історією Почаївської обителі не випадково. Його

дядько був свого часу архимандритом монастиря й немало зусиль та старань присвятив тому, аби перетворити Почаївську лавру на осередок української духовної культури. Як й Іван Огієнко, Семен Антонович мав можливість у 1930-х роках працювати також і з рідкісними архівними документами, розпитати живих свідків тієї запеклої боротьби про Почаївський монастир та його ідеологію в роки та після Першої світової війни.

Про причини спалення лаврськими монахами саме цієї книги йдеться в збірці творів відомого дослідника-краєзнавця з Кременця Гаврила Чернихівського «Портрети пером»: «У яру біля скита почаяни знайшли серед спалених книжок українською мовою з історії лаври і нарис С. Антоновича-Жука. Комусь не сподобалось те що автор наголошував на такому: Почаївська лавра — духовна скарбниця українського народу. Видно, традиції інквізиції не минули і в наш час» [Чернихівський, 2001, с. 151].

Врятована з полум'я на Почаївській горі напівобгоріла книга С. Жука «Короткий історичний нарис Почаївської Успенської лаври» демонструється нині в музеї села Жуків, де створено експозицію з нагоди сторіччя від дня народження автора [Лист Г. Чернихівського... від 18 липня 2003 року]. Спалені ж сторінки канадського видання Огієнкової «Святої Почаївської лаври» залишилися на території тієї лаври в попелі...

Розголос про спалені московськими монахами українські книжки швидко розійшовся Почаєвом та його околицями. Про це йшлося і в замітці місцевої газети «Діалог», і у виступі Г. Чернихівського по місцевому радіо. Телефонували почаївці й до місцевого райвідділу Служби безпеки України. Проте належної оцінки цьому справді антидержавному акту органи місцевої влади так і не дали. Мало того, історію намагалися зам'яти. Вандальський вчинок московських ченців привернув увагу і світової преси. Матеріали про це, зокрема, були вміщені в американській «Свободі» [Тимошик М. Спалена книга...], канадському «Гомоні України» [Марусик Т.].

Коли звістка про книжкове багаття на Святій Почаївській горі докотилася до Києва, голова Фондації імені митрополита Іларіона (Огієнка), заходами якої здійснюється першовидання творчої спадщини цього діяча в Україні, офіційно звернувся за роз'ясненням до голови управління СБУ в Тернопільській області. Витяги з цього листа варто навести:

«Під час недавньої поїздки викладачів Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка до Кременця та Почаєва

довелося почути від місцевих мешканців про один прикрий випадок, що стався на території Лаври на початку 90-х років. За вказівкою керівництва Московської церкви, якій нині належить лавра, біля Успенського собору були привселюдно спалені книги видатного діяча українського відродження Івана Огієнка (митрополита Іларіона), зокрема, його наукова праця “Свята Почаївська Лавра”, що вийшла друком у Канаді наприкінці 50-х років.

Факт висилання в тому часі значної кількості книг митрополита Іларіона землякам на Тернопілля, зокрема й до Почаївської лаври, засвідчує в листі до мене колишня Ваша краянка Анна Фігус-Ралько (родом із Сапогова), що мешкає нині у Вінніпезі...

Від імені співголови Фондації Анни Фігус-Ралько і себе особисто просив би Вашого сприяння дати мені можливість ознайомитися з наявними документами у цій справі...

Сподіваюся на порозуміння і підтримку.

З повагою — Голова Фондації, д-р філол. наук, проф. М.С. Тимошик» [Лист голови Фондації... від 12 серпня 2003 р.].

Відповідь із Тернополя не забарилася. Текст її, підписаний тимчасово виконуючим обов’язки начальника Управління СБУ в Тернопільській області Б.М. Безрутченко, варто навести повністю:

«Шановний професоре! Нами уважно розглянуто Ваше звернення, по суті якого проведено ретельну перевірку. Вивчення архівних масивів УСБУ в Тернопільській області матеріалів щодо спалення на території Почаївської лаври книг Івана Огієнка, звернень до Управління по даному питанню від юридичних та фізичних осіб, а також підготовлених та надісланих за результатами їх розгляду відповідей не виявлено» [Лист т. в. о. начальника Управління СБУ...].

Коментарів ця відповідь не потребує. Читач статті, ознайомившись із викладом суті справи з посиланням на реальні джерела інформації має можливість сам зробити висновок про ретельність цієї перевірки. Прикро, що вона здійснювалася лише довкола пошуків звернень від юридичних чи фізичних осіб і не спрямовувалася на пошук явних виконавців того антидержавного вчинку та їх покарання.

Русифікація лаври в новітні часи: генеза, наслідки, уроки

Немає сумніву в тому, що предметом справді ретельної перевірки посадовими державними чиновниками Тернопілля мав би стати не лише факт спалення українських книжок, а й той масив друкованої продукції, який стало поширюватися упродовж років із Святої Почаївської гори по всій Україні й на кожному примірнику якої стоїть логотип «Видавництво Почаївської лаври». Про одну з них, «Очерки по истории Почаевской лавры» священника В. Зелінського, вже йшлося вище. Проблема не в тому, що книга ця написана з великодержавних шовіністичних позицій, сповнена зневаги до української історії, мови та держави, а в тому, що вона поширюється не лише в церквах московського патріархату, а й по бібліотеках шкіл, вищих навчальних закладів і навіть санаторіїв. (Для прикладу, авторів цих рядків запропонували це читиво в санаторії «Збруч» у Гусятині). До речі, її п'ятитисячний наклад друкувався не в росії, а в... Чернівцях.

Не менше бруду на українство і українців зібрано в брошурці протоієрея Олексія Добоша «Розкол: патріотизм чи злочин?», що також вийшла з логотипом друкарні Почаївської лаври [Прот. Олексій Добош]. Ось сентенції цього, з дозволу сказати, богослова, щодо заперечення ним права українців звертатися до Бога рідною мовою, якими рясніють сторінки брошурки: «Переклад із церковнослов'янської на українську є фактично неможливий» (с.19); «приведені мною основні проблеми нададуть можливість тверезомислячій людині відмовитись від мрійливо-політичного патетизму і благоговійно зупинитися перед бар'єром неможливості перекладу богослужіння на українську мову» (с. 20); «онтологічний статус української мови не дозволяє їй на сьогоднішній день виконувати функції богослужбової мови» (с. 24). Цей явно заполітизований кандидат російського богослів'я навіть осмілюється погрожувати українцям, які відважаться «мінати семіотичну словесну оболочку до віри», тим, що від цього, мовляв, «втрати будуть катастрофічні, а користі ніякої» (с. 24).

Як доводити цьому горе-науковцю, що канонічність повного перекладу Біблії українською мовою, здійсненого митрополитом Іларіоном (Огієнком) наприкінці 50-х років минулого століття, ретельно оцінювала авторитетна комісія Лондонського й Закордонного Біблійного товариства. І не лише дала йому високу оцінку, а й забезпечила коштом друк цієї головної для українців книги величезними накладками в ті країни, куди їх за-

кидала доля. Українськомовний переклад належить до 740 перекладів Біблії, здійснених за всю історію існування книг Святого письма мовами народів світу та окремими діалектами...

Немало словесної отрути вилито на українського читача і з багатотисячних видань кожного випуску «Почаєвського листка», який при байдужому спогляданні влади безкоштовно поширювався по всій Україні.

Такі факти змушують констатувати: якими далекими від істинного розуміння честі, порядності, інтелігентності й богобоязливості виглядають нинішні редактори й творці текстів сучасного видавництва Почаївської лаври від своїх попередників — знаних почаївських друкарів XVI–XVIII ст., що прославили і себе, і Святу Почаївську гору дивовижними за містом і художнім оформленням книжковими шедеврами.

Агресивність шовіністично налаштованої частини ченців Почаївської лаври стала відчутнішою після оприлюднення розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 липня 2003 р., за якою зі споруд Почаївської лаври було знято статус «заповідника», наданий Українською державною 2001 р. [Щоткіна К.]. Звісно, що таке грубе порушення законодавства відбулося за втручанням тодішнього прем'єр-міністра України Януковича.

Відразу після виходу цієї постанови події навколо Почаївської лаври загострилися. У Тернополі було створено ініціативну групу під назвою «Почаївській лаврі — статус національної духовної святині». Члени цієї групи надіслали звернення до уряду України, у якому, зокрема, зазначено:

«Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 липня 2003 року створило умови для приватизації будівель Лаври Московським патріархатом. Це фактично є офіційним визнанням духовної ієрархії Російської православної церкви над Лаврою, що суперечить цивілізованим цінностям та вибору абсолютної більшості населення України...» [Мичко С.].

Чітко й однозначно висловився з приводу цієї гострої проблеми й Помісний собор Української Православної Церкви Київського патріархату, який відбувся у липні 2004 р.:

«Всі українці, які відвідують лаврські святині, заявляють, що вони відчувають у Києво-Печерській лаврі, так само як і в Почаївській лаврі, вороже ставлення до всього українського. Це небезпечно не тільки для українського православ'я, а й для Української держави, бо справедливо говорить: хто володіє Києво-

Печерською лаврою, той володіє душею українського народу» [Доповідь Патріарха...].

Отож боротьба за українську душу і за Почаївську лавру як одного з уособлень цієї душі на початку третього тисячоліття продовжується. Нині як ніколи важливе в цій боротьбі правдиве й переконливе слово, правдивий погляд на історію проблеми.

Залишається лише шкодувати, що такий погляд на проблему, розв'язання якої свідомо упродовж тривалого часу затягувала українська влада, залишив багато років тому у своїй воістину вистражданій праці І. Огієнко. Цей твір знали за океаном, ним зачитувалися, під його впливом ментально зміцнювалися розкидані світами українці. Але про цю працю Україна у себе вдома мовчала. Мало того, свідомого ігнорувала, ховала, а то й знищувала руками промосковських поплічників. Вона й досі її достойно не поцінувала, не спромоглася перевидати бодай для крайових чи районних бібліотек.

Із владою зрозуміло — вона віддавна в Україні була і значною мірою залишається не патріотичною, інтелектуально загумінковою. А що ж інтелігенція? Чому вона так довго мовчить? Чому так довго історично не тверезіє? Чому, як совість нації, не б'є в дзвони пам'яті, не просвічує, не веде маси за собою, не спонукає згадати своє вікове минуле та злитися в одне нероздільне ціле?

Саме про це з особовим притиском, не приховуючи болю в душі та емоцій, мовить наприкінці свого дослідження Іван Огієнко.

На основі добутих в архівах документів, до яких руки в новочасних українських дослідників не дійшли й досі, автор із хронологічною точністю, майже картинно, описує одну з особливо голосних і масових протиросійських акцій у Почаєві. Знаменно, що відбулася ця маніфестація, про яку так широко писала тодішня преса, 28 серпня 1933 р. На цей день за церковним календарем українці Волині традиційно відзначали пам'ять преподобного Йова Почаївського. Довкола Почаївської обителі від рана зібралося до 20 тисяч люду.

Напевне, цій обставині найбільше радів тодішній митрополит Православної Церкви в Польщі Діонісій та його численний провід, що з'їхався звідусіль на те свято. Поставлений на цю посаду не без участі москви, уроджений росіянин із Мурома напередодні доклав усіх зусиль, щоб позбутися впливів патріотично налаштованого волинського духовенства. Як відомо, на своєму з'їзді 3 жовтня 1921 р. у Почаєві духовенство вголос заговори-

до про необхідність розмосковлення Почаївського лаври, про потребу повернути їй обряди, звичаї йта мову старої Української Церкви. Москва зреагувала на той антиросійський випад жорстко: ініціатора з'їзду митрополита Георгія Ярошевича убито в лютому 1923 р., багатьох священників розстрижено й вислано. І новопризначеному митрополитові Діонісію здавалося, що проукраїнську смуту в обителі вдалося вгамувати.

Однак на авансцену тодішнього національного відродження вийшла молода українська інтелігенція, яка до того дня підготувалася досить ретельно. За мить до оживлення дзвонів головної обителі, які сповіщали про закінчення урочистої богослужби, з височенної головної дзвіниці раптом було спущене довжелезне полотнище українського національного прапора. Ураз уся лавра стала жовто-синьою, бо сотні українських прапорів і транспарантів замайоріли на всьому просторому, заповненому вщерт натовпом монастирському майдані. Оторопілі промосковські попи ще більше були заскочені від написів на тих плакатах, слогани з яких стали дружно сканувати українці: «Діонісій, геть до Москви!», «Хочемо Української Церкви!», «Хочемо української богослужби!».

Далі на цьому ж майдані почалося народне віче. Посли-волинки до польського сейму, професори, студенти, представники церковних громад — усі говорили про необхідність відмосковлення Церкви, про потребу мати в Почаєві єпископа-українця, про доконечну потребу перекладу богослужінь у цьому здавна заселеному українцями краї рідною йому мовою.

Самими виступами не обійшлося. Один із послів зачитує підготовлену наперед петицію до митрополита з вимогами віча. Її приймають під гучні оплески. Група молоді під звуки оркестру прямує з текстом цієї петиції до митрополичого дому. Митрополит до маніфестантів не вийшов. Прислав свого помічника...

Змальовуючи в деталях цю непересічну подію української історії та її відголоски, Іван Огієнко дає їй таку оцінку:

«Це справді був поважний протест проти московства на Волині, а його розвелось тут аж надто багато. Маніфестація відразу захопила всю Волинь і повторилася потім по кількох катаральних містах, але в меншому розмірі. Стало ясно: не хочемо насильного москвофільства в церкві! І це було рішуче домагання всієї Волині».

Описана Огієнком протимосковська народна демонстрація в Почаєві 1933 р., безумовно, й дотепер має всеукраїнське зна-

чення. Адже вона переконливо змивала тінь москвофільства, якою методично впродовж віків окутувано свідомість значної частини українців. На думку автора, тим сміливим виступом організованого українства була вказана воля людей бачити цю свою святиню і Церкву тільки українською.

Цікаво, якими були наслідки того здвигу української організованості? Їх кілька, і всі позитивні для українців: 1) митрополит Діонісій змушений був покинути Волинь. Керувати волинською православною катедрою прислано з Варшави Олексія Громадського — українця родом із Холма; 2) від літа 1933 р. у Почаївській лаврі перестали виголошувати проповіді російською мовою; відтоді вони стали українськими; 3) на території лаври зникли всі написи російською мовою. Урядовою мовою тут стала українська; для Волині було засновано українськомовний журнал «Церква і Народ». Український дух під покровом Святої Покрови знову повернувся на Почаївську гору. Так тривало до вересня 1939 р., допоки на Галичину не вступили московські «визволителі».

Яскрава, переконлива, достовірна історія. Однак не пізнана, достойно не поцінована, знехтувана — і владою, й інтелігенцією. Але ж яка суголосо, актуальна в нинішніх українських реаліях! І могла б стати вже давно взірцевою, гідною наслідування, результативною. Утім, із запізнаним вороттям нагадує всім нам, в Україні суцям: будьмо у своєму домі господарями, зі своєю волею і сумлінням стверджуймо українську правду і українську за духом та сутністю Церкву!

Висновки

1. Чесний, патріотично налаштований дослідник митрополит Іларіон (Іван Огієнко) створив велику за обсягом і глибиною за аргументованістю викладу працю, головною ідеєю якого стала незламність духу українського народу, вірність вірі своїх батьків, готовність і вміння найкращих представників цього народу боронити свої національні святині. Такою національною духовною святинею українців стала Свята Почаївська гора.

2. Насельники монастиря немало зробили для спасіння Української Церкви і української душі. Тому вистражданий у глибині серця за багаті роки поневірянь на чужині твір митрополит Іларіон завершує на ось цій високій публіцистичній ноті: «Сімсот літ існує Почаївський монастир як фортеця православ'я на Волині, сімсот літ він — душа українського народу. Сімсот літ він — головна святиня Волині, яку любить і шанує

не тільки народ волинської землі, але й народ усієї України. Це все накладає на нас великі обов'язки до своєї віковичної святині. Такі ж самі обов'язки і Святої Почаївської гори до свого рідного українського народу».

3. Саме з обов'язку перед цією святинєю і своїм народом митрополит Іларіон писав протягом багатьох років свою працю. Саме з такого обов'язку Фондація імені митрополита Іларіона (Огієнка) спільно з видавництвом ППУ в травні 2023 р. повернули його українському читачеві в цю драматичну й переломну пору ствердження українського в Україні.

1. Амвросій, архімандрит. Сказаніє Сказаніє о Почаевской лавре. Почаев, 1878. 296 с.

2. Антонович С. Короткий історичний нарис Почаївської Успенської лаври. Кременець, 1938. 67 с.

3. Архів митрополита Іларіона у Вінніпезі (Канада). Коробка 17 (начерки до автобіогр. канви «Мое життя»).

4. Архів СБУ у Києві. Ф. П. Спр. 67098. Т. 238. Арк. 1–64.

5. Балабольшенко А. СВУ: суд над переконаннями. *Вітчизна*. 1989. № 11. С. 160.

6. Державний історичний архів у Львові. Ф. 309. Оп. 1. Од. зб. 389. Арк. 1.

7. Делегація церкви поздоровила владика митрополита. *Вісник Української Православної Церкви в Канаді*. 1958. 1 лютого.

8. Доповідь Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета на Помісному соборі 15 липня 2004 року. *Голос Православ'я*. 2004. №14.

9. Лист Анни Фігус-Ралько до професора Миколи Тимошика від 3 лютого 2004 року. Особистий архів Миколи Тимошика. Папка «Канада».

10. Лист голови Фондації ім. митрополита Іларіона (Огієнка) М. Тимошика від 12 серпня 2003 року до начальника управління СБУ в Тернопільській області п. Савчини Я. К. про акт спалення українських книг на території Почаївської лаври. Особистий архів Миколи Тимошика. Папка «Листування (Україна)».

11. Лист І. Огієнка до О. Барвінського від 12 серпня 1923 року. ЛНБ. Відділ рукоп. Ф. 11. Од. зб. 2046. Арк. 10.

12. Лист т. в. о. начальника Управління СБУ в Тернопільській області Б. М. Безрутченка від 20 серпня 2003 року професорові М. Тимошику в Київ. Особистий архів Миколи Тимошика. Папка «Листування (Україна)».

13. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАНУ (далі — ЛНБ). Відділ рукоп. Ф. 408. Од. зб. 16. Арк. 1.

14. Марусик Т. «Споконвіку було слово». *Гомін України* (Канада). 2004. 21 червня.

15. Мичко С. Церковний удар по уряду: Почаївську лавру відстоюватимуть аж до громадської непокори. *Україна Молода*. 2003. 28 серпня.

16. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Ін-т рукоп. Ф. 1. Од. зб. 23927. Арк. 6–12.

17. Огієнко І. (Митр. Іларіон). Рятуння України. Вінніпег: Т-во «Волинь», 1968. С. 68.

18. Огієнко І. (Митр. Іларіон). Свята Почаївська лавра. Упор., автор передм. і приміт М. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2004. С. 409.

19. Онуфрійчук І. 20-ліття творчої праці Товариства «Волинь» у Вінніпезі. *Літопис Волині: науково-популярний збірник волинознавства*. Вінніпег, 1971. С. 6.

20. Плівка з голосом митрополита Іларіона (Огієнка). Домашній архів автора. Тека «Канада»

21. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української греко-православної церкви в Канаді. У 6 т. Вінніпег, 1984. Т. 1. С. 460

22. Св. В. Зелинский. Объятия Отча...: Очерки по истории Почаевской лавры. Св.-Успенская Почаевская лавра, 2000. С. 220.
23. Тимошик М. Спалена книга буде перевидана. *Свобода* (США). 2004. 2 квітня.
24. Прот. Олексій Добош. Розкол: патріотизм чи злочин. Почаїв: Видавництво Почаївської лаври, 2002. 40 с.
25. Фігус-Ралько А. Українська Канада. Київ: Наша культура і наука, 2001. С. 11.
26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України у Києві (ДАВОВУ). Ф. 3563. Од. зб. 188. Арк. 40, 41.
27. Черняхівський Г. Портрети пером: статті, есе, рецензії. Кременець-Тернопіль, 2001. С. 151.
28. Лист Г. Черняхівського до професора Миколи Тимошика від 18 липня 2003 року. Особистий архів Миколи Тимошика. Папка „Листування (Україна)”.
29. Щоткіна К. Святиня та її національність. *Дзеркало тижня*. 2003. №36.

1. Amvrosii, arkhimandryt. Skazaniie Skazanie o Pochaevskoi lavre. Pochaev, 1878. 296 s.
2. Antonovych S. Korotkyi istorychnyi narys Pochaivskoi Uspenskoii lavry. Kremenets, 1938. 67 s.
3. Arkhiv mytropolyta Ilariona u Vinnipezi (Kanada). Korobka 17 (nacherky do avtobiohr. kanvy "Moie zhyttia").
4. Arkhiv SBU u Kyievi. F. II. Spr. 67098. T. 238. Ark. 1-64.
5. Balabolchenko A. SVU: sud nad perekonanniamy. Vitchyzna. 1989. № 11. S. 160.
6. Derzhavnyi istorychnyi arkhiv u Lvovi. F. 309. Op. 1. Od. zb. 389. Ark. 1.
7. Delehatsiia tserkvy pozdorovyta vладыку mytropolyta. Visnyk Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy v Kanadi. 1958. 1 liutoho.
8. Dopovid Patriarkha Kyivskoho i vsiei Rusy-Ukrainy Filareta na Pomisnomu sobori 15 lypnia 2004 roku. Holos Pravoslavia. 2004. №14.
9. Lyst Anny Fihus-Ralko do profesora Mykoly Tymoshyka vid 3 liutoho 2004 roku. Osobystyi arkhiv Mykoly Tymoshyka. Papka „Kanada”.
10. Lyst holovy Fundatsii im. mytropolyta Ilariona (Ohiiienka) M. Tymoshyka vid 12 serpnia 2003 roku do nachalnyka upravlinnia SBU v Ternopilskii oblasti p. Savchyny Ya. K. pro akt spalennia ukrainskykh knyh na terytorii Pochaivskoi lavry. Osobystyi arkhiv Mykoly Tymoshyka. Papka „Lystuvannia (Ukraina)”.
11. Lyst I. Ohiiienka do O. Barvinskoho vid 12 serpnia 1923 roku. LNB. Viddil rukop. F. 11. Od. zb. 2046. Ark. 10.
12. Lyst t. v. o. nachalnyka Upravlinnia SBUv Ternopilskii oblasti B. M. Bezrutchenka vid 20 serpnia 2003 roku profesorovi M. Tymoshyku v Kyiv. Osobystyi arkhiv Mykoly Tymoshyka. Papka „Lystuvannia (Ukraina)”.
13. Lvivska natsionalna naukova biblioteka im. V. Stefanyka NANU (dali – LNB). Viddil rukop. F. 408. Od. zb. 16. Ark. 1.
14. Marusyk T. „Spokonviku bulo slovo”. Homin Ukrainy (Kanada). 2004. 21 chervnia.
15. Mychko S. Tserkovnyi udar po uriadu: Pochaivsku lavru vidstouivatymut azh do hromadskoi nepokory. Ukraina Moloda. 2003. 28 serpnia.
16. Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V. Vernadskoho. In-t rukop. F. 1. Od. zb. 23927. Ark. 6-12.
17. Ohiiienko I. (Mytr. Ilarion). Riatuvannia Ukrainy. Vinnipeh: T-vo “Volyn”, 1968. S. 68.
18. Ohiiienko I. (Mytr. Ilarion). Sviata Pochaivska lavra. Upor., avtor peredm. i prymit M. Tymoshyk. K.: Nasha kultura i nauka, 2004. S. 409
19. Onufriichuk I. 20-littia tvorchoi pratsi Tovarystva “Volyn” u Vinnipezi. Litopys Volyni: naukovo-populiarnyi zbirnyk volynoznavstva. Vinnipeh, 1971. S. 6.
20. Plivka z holosom mytropolyta Ilariona (Ohiiienka). Domashnii ariv avtora. Teka «Kanada»

21. Savchuk S., Mulyk-Lutsyk Yu. Istoriiia Ukrainskoi hreko-pravoslavnoi tserkvy v Kanadi. U 6 t. Vinnipeh, 1984. T. 1. S. 460
22. Sv. V. Zelynskyi. Obiatyia Otcha...: Ocherky po ystoryy Pochaevskoi lavry. Sv.-Uspenskaia Pochaevskaia lavra, 2000. S. 220.
23. Tymoshyk M. Spalena knyha bude perevydana. Svoboda (SShA). 2004. 2 kvitnia.
24. Prot. Oleksii Dobosh. Rozkol: patriotyzm chy zlochyn. Pochaiv: Vydavnytstvo Pochaivskoi lavry, 2002. 40 s.
25. Fihus-Ralko A. Ukrainska Kanada. K.: Nasha kultura i nauka, 2001. S. 11.
26. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy u Kyievi (DAVOVU). F. 3563. Od. zb. 188. Ark. 40, 41.
27. Chernykhivskyyi H. Portrety perom: statti, ese, retsenzii. Kremenets-Ternopil, 2001. S. 151.
28. Lyst H. Cherniakhivskoho do profesora Mykoly Tymoshyka vid 18 lypnia 2003 roku. Osobystyi arkhiv Mykoly Tymoshyka. Papka „Lystuvannia (Ukraina)“.
29. Shchotkina K. Sviatynia ta yii natsionalnist. Dzerkalo Tyzhnia. 2003. №36.